

Лекція 9. Імперіалізм, індустріалізація та політичні ідеології ХІХ ст.

Друга промислова революція

Вирішальні інновації другої половини ХІХ ст., які часто називають Другою промисловою революцією, включають процес Генрі Бессемера (1813–1898) (1850-ті роки), який зробив виробництво сталі дешевшим і легшим; бетонно-сталева конструкція, яка дозволила будувати хмарочоси (започатковано Чикаго в 1880-х роках) та інженерні проекти, такі як Суецький і Панамський канали; ширше використання електрики (у 1879 р. з'явилася лампочка Томаса Едісона); комерційне використання нафти (з 1859 р.); зародження хімічної промисловості та збільшення використання каучуку; двигун внутрішнього згорання (1866-1885), який привів до автомобіля; телефон (1876-1879); радіо (1895-1901); і аероплан (1903). Війна також індустріалізувалася з сучасними гвинтівками, кращою артилерією та кулеметом. У сільській місцевості трактор сприяв буму сільського господарства. Індустріалізація відбулася першою і найбільш ґрунтовною в Західній Європі (особливо у Великобританії, Нідерландах, Франції та Німеччині), а також у Сполучених Штатах. Південна і Східна Європа відставали.

У міру поширення індустріалізації утвердилися **дві моделі**. Однією з них була індустріалізація вільного ринку з мінімальною участю уряду (Британія, більшість країн Західної Європи та Північної Америки). Іншою була спонсорована державою індустріалізація, заснована на державному капіталізмі, тобто співпраці між урядом і приватними компаніями (Німеччина і Японія).

Соціальний вплив індустріалізації

Промислова революція та її наслідки змінили західне суспільство. Традиційна аристократія, багатство якої базувалося на землі, занепала. Найбільше виграв середній клас (банкіри, комерсанти та власники), який став відомий як буржуазія. Індустріалізація збільшила чисельність робітничого класу, або пролетаріату. З працівниками погано поводитися та майже не отримували компенсації (низька заробітна плата, проживання в перенаселених будинках, довгі зміни (14 годин на добу, більше шести днів на тиждень), небезпечні умови праці, відсутність пенсій чи страхування тощо).

У сільській місцевості індустріалізація призвела до того, що більше землі стало належати заможним фермерам і присадибникам, які належали до середнього класу. Під ними були бідняки-землеробці (сільський робітничий клас).

Лише після 1840-х років індустріалізація принесла значні покращення для більшої кількості європейців і американців. Особливо після революцій 1848 р.

(частково спричинених соціально-економічним стресом) різні закони та заходи почали надавати полегшення робітничому класу.

Загальний рівень життя підвищився протягом другої половини XIX ст., навіть для нижчих класів. Принаймні у великих містах стало доступно багато функцій (автобусне сполучення, вуличне освітлення, каналізаційні системи, холодильні камери, парове опалення, консерви, медичні досягнення, такі як вакцинація, антисептична хірургія, анестезія).

Пов'язаними соціальними тенденціями були масове зростання населення та урбанізація.

Індустріалізація мала й більш негативний бік. Міста були забруднені та перенаселені. Такі захворювання, як холерний туберкульоз і черевний тиф, поширювалися в таких умовах.

Індустріалізація йшла рука об руку з розквітом капіталізму, а також соціалізму як реакції на нього. Інша реакція включала більш справедливі трудові закони, прийняті різними урядами в середині-кінці XIX ст. Для робітників більш радикальним варіантом був **профспілковий рух** (нелегальний на початку XIX ст.). Наприкінці XIX і на початку XX ст. профспілки отримали легальний статус у більшості країн і здобули більшу економічну та політичну силу. Політичні партії, які відстоюють потреби та інтереси робітників, такі як Лейбористи Великобританії, Радикали Франції та Соціал-демократична партія Німеччини.

Реакція на індустріалізацію

Соціалізм і комунізм

Жахливі умови праці промислових робітників у XIX ст. надихнули революційних реформаторів. Під широкою назвою соціалізму ці рухи критикували капіталізм і пропонували натомість економіку, якою керував би пролетаріат, що еквівалентно сучасному робітничому класу. Комунізм, який виступав за крайню форму соціалізму, прагнув створити самодостатні громади, у яких власність була спільною. Одним із найвидатніших соціалістичних мислителів був Карл Маркс, який разом із Фрідріхом Енгельсом написав «Маніфест Комуністичної партії» у 1848 р. У той час як Адам Сміт вважав, що вільний ринковий капіталізм приведе до кращих можливостей для всіх, Карл Маркс зазначив, що фабричні робітники мали справжні можливості, але їх використовували як наслідок капіталізму. Іншими

словами, зловживання були не просто результатом того, як практикувався капіталізм, а вродженою вадою системи.

Маркс і Енгельс виступали за повалення заможних класів, за якими слідувала б «держава робітників». Вони писали, що робітничий клас зрештою повстане і візьме контроль над засобами виробництва. Усі інструменти влади — уряд, суди, поліція, церква — були на боці багатих проти робітників. Як тільки класову боротьбу було розв'язано масовим повстанням експлуатованих, Маркс передбачив, що знаряддя влади навіть не знадобляться. Вплив марксизму був величезним і став основою соціалізму та комунізму.

Найпомітнішим проявом соціалізму у ХІХ ст. була **Паризька комуна**, революційний соціалістичний уряд, який правив містом Париж після краху Французької імперії під час франко-пруської війни. Він існував з 18 березня по 28 травня 1871 р. і прийняв низку антиклерикальних і проробітничих законів. Паризька Комуна надихнула багатьох пізніших соціалістів і комуністів-революціонерів, як-от Володимира Леніна в Росії, а також популяризувала використання червоного прапора як лівого символу. Французька армія скинула Комуна, убивши приблизно 20 000 революціонерів у процесі повернення Парижа.

Юніонізм

Профспілковий рух виступав за організацію робітників, щоб вони могли домовитися зі своїми роботодавцями про кращі зарплати та умови праці. Це призвело до надзвичайної напруженості та значного кровопролиття: власники фабрик боролися, щоб перешкодити робітникам об'єднуватися, а робітники намагалися залишатися єдиними проти жорстокого гноблення. Будучи лівим рухом, юніонізм часто звинувачували в тому, що він соціалістичний.

Лібералізм

Однією з реакцій на індустріалізацію був підйом лібералізму, який став результатом швидкого зростання середнього класу. Маючи філософське коріння в епоху Просвітництва, ліберали хотіли мати писані конституції, засновані на розподілі влади. Вони були противниками монархій і прихильниками природних прав. Отримавши значну вигоду від нової капіталістичної індустріальної економіки, ліберали були рішучими прихильниками цих економічних ідей *laissez-faire* (вільних від державного контролю) і тепло ставилися до юніонізму та соціалізму.

Кріпосне право та панщина

У деяких частинах Центральної та Східної Європи система кріпацтва проіснувала приблизно до 1800 р. Здебільшого її було ліквідовано завдяки реформам епохи Просвітництва (як в Австрії) або під впливом Французької революції та завоювань Наполеона (як у Пруссії та інших німецьких державах). Проте російське кріпацтво залишалося центральним у економічному та соціальному житті. Знатні землевласники не бажали відмовлятися від майже безмежної пропозиції дешевої робочої сили.

Багато інтелігенції вбачали в кріпацтві перешкоду для економічного розвитку Росії, а також джерело нестабільності через можливість селянських повстань.

Нарешті, у середині 1850-х років поразка Росії в Кримській війні показала, що кріпацтво стримує економіку та модернізацію промисловості – аж до загрози військовій безпеці Росії – і цю систему було ліквідовано. У 1861 р. Олександр II керував звільненням російських кріпаків. Уряд компенсував поміщикам втрату землі та кріпаків. Кріпаки здобули свободу, поступово скасували трудову повинність. Однак вони отримали дуже мало політичних прав і повинні були платити викупний податок за більшу частину отриманої землі. Небагато колишніх кріпаків процвітали, а більшість були бідними та неосвіченими. Їхня емансипація призвела до незначного зростання сільськогосподарського виробництва, оскільки селяни продовжували використовувати традиційні методи ведення господарства. Однак це створило велику міську робочу силу для індустріалізованої імперії.

Переважали інші форми примусової праці. У багатьох незахідних частинах світу все ще практикувалась барщинна праця – примушування людей працювати на масштабних проектах проти їх волі. Не менш поширеною була праця в'язнів. Росія засуджувала повстанців-кріпаків і політичних дисидентів на каторгу в Сибіру. Щоб позбутися небажаних злочинців, Великобританія покладалася на транспортування – висилання до малонаселених колоній, таких як Австралія.

Рабство

Багато лібералів XIX ст. в Європі та Північній Америці підтримали скасування рабства, оскільки ідеї Просвітництва про свободу та рівність прямо суперечили інституту рабства. Крім того, часті повстання рабів у XVIII – XIX ст. зробили рабство небезпечним бізнесом. Економічно це стало менш вигідним, оскільки захист від повстань потребував дорогої військової сили. Зі зниженням ціни на цукор рентабельність цукру впала, але ціна для рабів зросла. Багато власників плантацій перемістили свої інвестиції у виробництво, де наймана праця була більш прибутковою. У свою чергу, ці робітники купували б промислові товари. Хоча контрабанда рабів тривала протягом більшої частини XIX ст., работоргівля офіційно припинилася спочатку у

Великій Британії у 1807 р., а потім у Сполучених Штатах у 1808 р. Хоча імпорт рабів до Сполучених Штатів був незаконним після 1808 р., сама інституція не була. Емансипація рабів відбулася в британських колоніях у 1833 р., у французьких колоніях у 1848 р., у Сполучених Штатах у 1865 р. та в Бразилії у 1888 р. 1888 р. знаменує собою рік, коли рабство остаточно стало незаконним у всьому світі. Проте свобода не принесла рівності. Наприклад, у штатах на півдні Сполучених Штатів були введені майнові вимоги, тести на грамотність і подушні податки, щоб запобігти голосуванню звільнених рабів, і багато звільнених рабів опинилися в пастці на низькооплачуваних роботах, таких як орендне господарство. Припинення трансатлантичної работоргівлі та остаточне звільнення рабів по всій Америці призвели до збільшення кабального рабства. Ці працівники підписали контракт, який передбачав транспортування до місця роботи, а також проживання, харчування та невелику зарплату в обмін на п'ять-сім років праці. З середини до кінця ХІХ ст. ці наймані слуги прибули з азіатських країн, таких як Індія, Цейлон (сучасна Шрі-Ланка), Філіппіни, Індонезія та Китай. Ця міграція призвела до явних культурних змін у багатьох країнах Латинської Америки та Карибського басейну.

Зміна гендерних ролей

Загалом, мислителі Просвітництва були досить консервативними у своїх поглядах на роль жінки в суспільстві. Намагаючись оскаржити ці загальноприйняті переконання, Мері Уолстонкрафт опублікувала в 1792 р. «Виправдання прав жінки», в якій стверджувала, що жінки повинні мати доступ до державної освіти, оскільки вони володіють такою ж здатністю розуму, як і чоловіки.

У Британії, Канаді та Сполучених Штатах у ХІХ ст. активізувався реформаторський і продемократичний жіночий рух. Жінки почали домагатися права голосу на демократичних виборах (суфражистський рух). Прихильники фемінізму прагнули отримати правові та економічні переваги для жінок, а також доступ до професій, освіти та права голосу. У 1848 р. в Сенека-Фоллз, штат Нью-Йорк, зібралася збірання з 300 жінок, які вимагали політичних прав, рівності у шлюбі та працевлаштуванні.

Деякі феміністки, однак, обережно ставилися до надання жінкам права голосу, побоюючись, що вони занадто консервативні та релігійні, і тому голосуватимуть відповідно.

Проте рух продовжувався, і Нова Зеландія стала першою країною, яка надала жінкам право голосу (1893). Кілька інших послідували після Першої світової війни, включаючи Велику Британію та Німеччину (1918), за якими незабаром послідували Сполучені Штати (1920).

Зростання націоналізму: я, я і моя країна

Завдяки впливу Французької революції націоналізм мав величезну силу на всіх континентах протягом довгого ХІХ ст. Націоналізм у широкому сенсі — це прагнення народу зі спільною культурною спадщиною сформувати незалежну національну державу та/або імперію, яка представляє та захищає їх спільну культурну ідентичність.

Люди в усьому світі почали сильно ототожнювати себе зі своєю нацією або з мрією про створення власної нації. Навіть у європейських колоніях, а можливо, особливо там, націоналізм зростав. Гнобителі використовували націоналістичні почуття, щоб виправдати свою перевагу. Пригноблені використовували націоналістичні почуття, щоб виправдати своє повстання.

ЗАХІДНИЙ ІМПЕРІАЛІЗМ

З середини 1800-х до початку 1900-х рр. він набув більш агресивного та систематичного характеру, багато хто називав його новим імперіалізмом.

Причини та мотивація нового імперіалізму

Індустріалізація призвела до того, що західні економіки потребували сировини (деревини, металів, вугілля, каучуку, хімікатів), яку можна було вирвати у менш потужних суспільств силою, а також потребували закордонних ринків.

Зброя індустріальної епохи забезпечувала західним арміям і флотам військову перевагу.

Сучасні кораблі, що працюють на вугіллі (а потім на нафті), потребували ремонтних баз і заправних складів – морська сила Заходу залежала від контролю над островами та портами по всьому світу.

Європа пережила перенаселення, що спричинило міграцію не лише до Америки, а й до колоній поселенців далеко від батьківщини.

Науковий розвиток дозволив легше проникнути в глиб Африки та Азії. Зокрема, медичні досягнення, такі як лікування хініном проти малярії, дозволили жителям Заходу осісти в тропічних зонах, де такі хвороби, як сонна хвороба, жовта лихоманка та малярія, раніше не давали їм закріпитися.

Нарешті, складний набір культурних факторів спонукав розбудову імперії. Почуття расової вищості, підкріплене в багатьох випадках доктриною

соціального дарвінізму, було широко поширене серед білих європейців і американців. Соціальні дарвіністи застосували біологічну теорію природного відбору Чарльза Дарвіна до соціології. Іншими словами, вони стверджували, що домінуючі раси чи класи людей піднялися на вершину завдяки процесу «виживання найбільш пристосованих».

Крім того, багато жителів Заходу переконалися, що вони повинні навчати та модернізувати народи Африки та Азії – тягар білої людини (як це назвав англійський поет Редьярд Кіплінг) або цивілізаційна місія (про це говорили французи) – ліберальний імперіалізм.

Форми імперіалізму

Заморські імперії та колонії поселенців були найвідомішими. Безперечно найбільшою була Британія, на якій «сонце ніколи не заходило», як висловлювалося у відомому девізі того часу.

Франція поступово накопичувала другу за величиною імперію епохи, а такі країни, як Іспанія, Португалія та Нідерланди, продовжували тримати певні заморські володіння. Після 1870 р. нові країни, такі як Німеччина та Італія, почали будувати заморські імперії, намагаючись наздогнати більш усталені імперські сили.

Сухопутні імперії також розширювалися. Австрія поширилася на східну та південно-східну Європу, зіткнувшись з імперією, якою керували турки-османи. Росія тримає Сибір, більшу частину Центральної Азії та деякий час частину Північної Америки. Наприкінці століття Японія поширила свою імперію на Азійський материк.

Усі вони практикували економічний імперіалізм, передбачаючи тиск на слабші країни, щоб вони пропонували вигідні умови торгівлі. Основними цілями були Латинська Америка, Цінський Китай і Єгипет.

Геополітична напруженість і зростаючий конфлікт

Скрізь, де йшлося про імперську експансію, вона викликала зростання глобальних конфліктів протягом століття. Напруженість між імперіями посилювалася конкретними геополітичними конфліктами:

- 1) **Східне питання** (як заповнити вакуум влади, що утворився на Балканах і в східному Середземномор'ї внаслідок постійного занепаду Османської імперії)
- 2) **Велика гра** (зіткнення британських і російських сфер впливу в Середній Азії)

3) **Боротьба за Африку** (порив підпорядкувати собі весь континент між 1880-ми і 1910-ми рр.). У 1884-1885 рр. на Берлінській конференції європейські держави розділили Африку. Зростаюча інтенсивність націоналізму в західних країнах додала проблему.

Усе це ускладнювало західним державам збереження балансу сил. Після середини століття західні держави почали протистояти одна одній. Почалися війни, такі як франко-пруська війна (1870–71), яка створила сучасну німецьку державу. Хоча війни були короткими, вони сприяли зростанню духу бойовничого патріотизму (прозваного британською пресою шовінізмом). На перший погляд, відносна стабільність між західними державами зберігалася між 1871 і 1914 рр., періодом в європейській історії, відомим як Довгий мир. Проте потенціал великого конфлікту зростав з кожним роком.

Протягом 1890-х і на початку 1900-х рр. європейська система альянсів розділила великі держави на два озброєні табори. Німеччина та Австрія вже були об'єднані з Італією в **Троїстий союз** (утворений у 1881 р.). У середині 1890-х Франція (з гіркотою через поразку у франко-пруській війні) уклала союз з Росією, яка вважала Австрію загрозою на Балканах. У 1907 р. Британія неофіційно співпрацювала з франко-російським альянсом, утворивши **Потрійну Антанту** (раніше Британію утримувала Велика гра, але потім Британія була налякана морським розвитком Німеччини).